

Солтобаева К.Б.

АДАБИЙ ЖОМОКТУН КАЛЫПТАНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Солтобаева К.Б.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНОЙ СКАЗКИ

К.В. Soltobaeva

FEATURES OF FORMATION OF THE LITERARY FAIRY TALE

УДК: 398.21:82-343.4

Макалада “адабий жомок” жанрынын калыптанып өнүгүшүнүн айрым өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болду. Ал европа жана орус адабиятына салыштырылып иликтенип, адабий жомок жазуунун жана улуттук адабияттын пайда болушу менен байланыштуулугу белгиленди. XVIII кылымда Европада элдик чыгармачылыктын салтындагы романтизмдин өнүгүшү менен адабий жомок өз алдынча көркөм жанр катары калыптанган. Кийин адабий жомок жанры советтик адабиятта өнүгүүсүн уланткан. Ал эми кыргыз адабий жомокторунун башаты XV кылымдын аягы, XVI кылымдын башында жашап өткөн Сайтидин Аксыкенти менен уулу Нурмукамбет Ноорүздун “Мажму атут-таварихти” алсак болот. Анда кыргыздардын оозеки тарыхы болгон байыркы санжырасы, жомоктук сюжеттери, диний мифтер жана тарыхый окуялар чебердик менен данакерленип бир бүтүн туунду катары иштелип чыкканы айтылат. Кийин XIX кылымда Молдо Кылычтын калеминен “Канаттуулар”, “Буудайык”, Тоголок Молдонун калеминен “Эшек менен булбул”, “Карышкыр менен Түлкү”, “Бөдөнөнүн Түлкүнү алдаганы”, “Иттин доолдай тиктирем дегени”, “Абышка кемпирдин көмөчү”, “Жети таз менен жеке таз”, “Уй менен музоо” ж.б. өңдүү адабий жомоктор пайда болду. Булардын ичинде айрымдары кыргыз элдик жомокторунан алынса, башкалары коңшу элдердин жомоктук сюжеттеринен трансформацияланганы иликтенди. Мындан интерсюжет, селсаяк сюжет бири-бири менен эч кандай алакалуусу байланышы болбогон элдерде дагы бирдей кездешкен жомоктук-сюжеттер бар экени, алар кыргыздар да жолукканы мисалга алынды.

Негизги сөздөр: жомок, адабий жомок, трансформация, автордук жомок, жазгыч акындар, көчмө сюжет, интерсюжет.

В статье говорилось о некоторых особенностях становления и развития жанра «литературная сказка». Было проведено сравнение с европейской и русской литературой, отмечена связь литературной сказки с возникновением письменности и национальной литературы. В XVIII веке, с развитием романтизма в традициях народного творчества в Европе, литературная сказка сформировалась как самостоятельный художественный жанр. Затем жанр литературной сказки продолжил свое развитие в советской литературе. Началом кыргызских литературных сказок можно указать конец XV века, начало XVI века, труд «Мажму ат-Таварих» Сайф ад-Дин Ахсикенди и его сына Ноорүз-Нурмухаммеда. В нем говорится, что древние санжыра, являющиеся устной историей кыргызов, сказочные

сюжеты, религиозные мифы и исторические события были мастерски соединены и проработаны как единое целое. Затем в XIX веке из-под пера Молдо Кылыча появились такие литературные сказки как “Канаттуулар” (Птицы), “Буудайык”, из-под пера Тоголока Молдо - “Эшек менен булбул” (Осел и Соловей), “Карышкыр менен Түлкү” (Волк и Лиса), “Бөдөнөнүн Түлкүнү алдаганы” (Как Перепелка обманула Лису), “Иттин доолдай тиктирем дегени” (О собаке, которая хотела шить себе халат-доолдай), “Абышка кемпирдин көмөчү” (Хлеб бабушки и дедушки), “Жети таз менен жеке таз”, “Уй менен музоо” (Корова и теленок) и другие сказки. Было исследовано, что некоторые из них были взяты из кыргызских народных сказок, а другие трансформированы из сказочных сюжетов соседних народов. Здесь даны примеры того, что наряду с интерсюжетом, бродячим сюжетом, у народов, не имеющих ничего общего между собой, есть и одинаковые сказочные сюжеты, которые встречаются и у кыргызского народа.

Ключевые слова: сказка, литературная сказка, трансформация, авторская сказка, акыны-письменники, кочующий сюжет, интерсюжет.

In article, it was told about some features of formation and development of a genre "the literary fairy tale". Comparison with the European and Russian literature was carried out, connection of the literary fairy tale with emergence of writing and national literature is noted. In the 18th century, with development of romanticism in traditions of folk art in Europe, the literary fairy tale was created as an independent art genre. Then the genre of the literary fairy tale continued the development in the Soviet literature. The beginning of the Kyrgyz literary fairy tales can indicate the end of the XV century, the beginning of the XVI century, work "Madjma at-Tavarikh" Saif ad-Din Ahsikendi and his son Nooruz-Nurmukammed. In it is said that ancient sanzhya, being oral history of Kyrgyz, fantastic plots, religious myths and historical events were skillfully connected and worked out as a unit. Then in the XIX century under the pen of Moldo Kylych there were such literary fairy tales as "Kanatuular" (Birds), "Buudaiyk", under the pen of Togolok Moldo - "Eshek menen bulbul" (A donkey and a Nightingale), "Karyshkyr menen Tulkku" (A wolf and a fox), "Bodonun Tulkunu aldagany" (As a quail lied a fox), "Itin dooldai tiktirem degeni" (About a dog who wanted to sew to herself a dressing gown-doolday), "Abyshka kempirdin komochu" (Bread of a grandmother and a grandfather), "Zheti taz menen zheke taz", "Ui menen muzoo" (A cow and a calf) and other fairy tales. It was investigated that some of them were taken from the Kyrgyz national fairy tales, and others are transformed from fantastic plots of the neighboring nations. Here examples of the fact that along with inter plot, a vagrant

plot, the people having nothing in common among themselves have also identical fantastic plots which meet also at the Kyrgyz folk are given.

Key words: *tale, literary tale, transformation, fairytale author, Akyns-writer, wandering plot, inter plot.*

XIX кылымга чейин негизинен оозеки түрүндө өзгөрүүгө учурап келген элдик жомокторубуз коомдук өнүгүүгө жараша эми жазуу түрүндө трансформацияланышы уланткан. Элдик жомоктордун жазууга түшө башташына байланыштуу жаңы “адабий жомок” жанры калыптана баштаган. Чындыгында кыргыз адабияттаануу илиминде аталган жаңы жанр алигиче атайын изилдөөнүн бутасына алына элек. Башкасын айтпаганда да, “адабий жомок” түшүнүгүнүн белгилери сыпатталып аныктама берилип адабий сөздүктөрдө кездешпегендигинен эле ага канчалык деңгээлде көңүл бурулбагандыгын көрүүгө болот. Ал эми европа жана орус адабиятчы изилдөөчүлөрүнүн бул багытта жасаган эмгектери алгылыктуу жана алар бизге таяныч боло алат.

Адабий жомоктун жаралышы жазуу менен түздөн-түз байланыштуу болгондуктан анын тамыры алда канча тереңге, тактап айтканда, б.з.ч. XIII кылымга тиешелүү болгон жазма түрүндөгү эки бир тууган тууралуу египеттик жомокко барып такалат. Бул бүгүнкү күндө бизге белгилүүсү гана экендигин эске алсак, илимдин келечектүү багыттарында анын башаттары мындан дагы тереңдеши толук мүмкүн. “Тильгамеш”, “Авеста”, “Джатак”, “Махабхарата”, “Панчатантра”, “Илиада”, “Одисей”, “Миң бир түн”, “Тоту наама” жана башкалар жомоктук сюжеттер колдонулган байыркы көркөм мурастардан. Орто кылымда адабий жомокту дин кызматкерлери притчага айлантуу менен колдонгон. Мындай ыкма бүгүн дагы күчүнөн тайбай колдонулуп келе жатат. Кайра Жаралуу доорунда жомоктук сюжеттер сатиралык жана дидактикалык элементтерди жаратуу үчүн новеллага дагы өткөндүгү белгилүү.

Биз таанышкан маалыматтарга таянсак XVIII кылымда европада элдик чыгармачылыктын салтындагы романтизмдин өнүгүшү менен адабий жомок өз алдынча көркөм жанр катары калыптанган. Анын алгачкы өкүлдөрү катары Шарль Перро, бир тууган Гриммдер белгилүү. XIX кылымда адабий жомокко болгон кызыгуу өсүп Гете, Шамиссо, Тик, Эдгар По, Гофман, Андерсен, орустарда В.Жуковский, А.Пушкин, Н.Гоголь, А.Толстой, Салтыков-Шедрин жана башкалар адабий жомоктун аренасына келишкен. Кийин адабий жомок жанры советтик адабиятта өнүгүүсүн уланткан.

Ал эми кыргыз адабиятынын тарыхында жомок алгач төкмө акындар, манасчылар тарабынан оозеки түрүндө трансформацияланып келсе кийин бул жараян жазуу түрүндө уланып кыргыз адабий жомок

жанры калыптанып баштаган. Анын башаты катары XV кылымдын аягы, XVI кылымдын башында жашап өткөн Сайпидин Аксыкенти менен уулу Нурмукамбет Ноороздун “Мажму атут-таворихти” (7) алсак болот. Анда кыргыздардын оозеки тарыхы болгон байыркы санжырасы, жомоктук сюжеттери, диний мифтер жана тарыхый окуялар чебердик менен данакерленип бир бүтүн туунду катары иштелип чыккан. Албетте, бул адабий жомоктун алгачкы башаттары экени талашсыз. Адабий жомоктун пайда болушу жазуунун колдонула баштаганынан сырткары улуттук адабияттын жаралышы менен дагы жакындан байланыштуу экендиги ырас. Бул учурда кыргыз тарыхы, тактап айтканда: “...XIX кылымда өзгөчө бир жаңыланып, өзгөрүүнү, бурулушту башынан кечирди. Бул мезгил адабиятыбыздын дагы бир тепкич сересине көтөрүлгөн кези болду. Акындык өнөр гүлдөп өнүгүү менен бирге ар тараптуу өзгөрүүгө туш болду. Тактап айтканда, жазма төл адабиятыбыз жаралды. Ага себеп азыркы эгемен элибиздин ошол доордогу башынан кечирген тарыхы же болбосо, ал мезгилдеги опурталдуу, өткөөл учур, жан дүйнөнүн, коомдун дээрлик белгисиз жакка бет алган, өзгөргөн өмүрү эле” [3, 4-5]. Ошол жаңылануулардын бири катары Кокон хандыгы менен Орус падышачылыгынын идеологиясынын, саясатынын негизинде пайда болгон жазгыч акындардын элдик оозеки чыгармачылыкты кагазга түшүрө башташын айтсак болот. Мисалы, Молдо Кылычтын калемине “Канаттуулар”, “Буудайык”, Тоголок Молдонун калемине “Эшек менен булбул”, “Карышкыр менен Түлкү”, “Бөдөнөнүн Түлкүнү алдаганы”, “Иттин доолдай тиктирем дегени”, “Кемчонтой”, “Телибай тентек”, “Бабыркан”, “Абышка кемпирдин көмөчү”, “Жети таз менен жеке таз”, “Уй менен музоо”, “Куба кой менен ээсинин айтышы”, “Абышка, кемпир”, “Төөнүн арызы”, “Куштардын аңгемеси” өңдүү адабий жомоктор тиешелүү. Булардын ичинде айрымдары кыргыз элдик жомокторунан алынса, башкалары коңшу элдердин жомоктук сюжеттеринен трансформацияланган. Мындан интерсюжет, селсаяк сюжет түшүнүктөрүнө кайрылуу муктаждыгы келип чыгат. Анткени трансформацияланган жомоктордун ичинде бири-бири менен эч кандай алакалашуу байланышы болбогон элдерде дагы бирдей кездешкен жомоктук-сюжеттер бар.

Бул тууралуу айта турган болсок изилдөөчүлөр көчмө сюжеттердин келип чыгышын көрсөтүү менен аларды: башкы каармандын окуялары баяндалган *баатырдык*; сюжетинде жардамчы кереметтүү нерселер жана сыйкырдуу жаныбарлар кездешкен *мифологиялык, же сыйкырдуу-жомоктук*; жашоо чындыгынан кеп козголгон *жомоктук турмуштук*, (өгөй эне өгөй кыз), өзөгүн терс жоруктагылар, кемпай, ажаан,

долу, тажаал түгөйлөр түзгөн *турмуштук-новелла-лык, сатиралык* кылып салыштырмалуу ар түрдүү тематикалык топторго бөлүшкөн.

Ошондой эле дүйнө элдеринин жомоктору бир жерде чыгарылган, анан улам бир баскыч менен ар бир элдин жашаган жерине ыңгайлашкан мүнөздөргө, көркөм боекторго ээ болуу менен дүйнө жүзүнө тараган деген (мисалы, Индия) фольклорист окумуштуулардын теориясы бар.

Бирок бардык жомоктордун алгачкы мекени катары эсептелген байыркы Индия менен эч качан байланышы болбогон элдерде окшош сюжеттик мотивдер чыккандан кийин бул теорияга күмөндүүлүк жаралган.

XIX кылымдын 40-жылдарында өз өкүмүн сүрүп турган мифологиялык мектеп (А.Кун, В.Шварц – *Германия*, М. Мюллер - *Англия*, М. Бреаль - *Франция*, А.Н. Афанасьев, Ф.Н. Буслаев, О.Ф. Миллер - *Россия*) эпостордогу, мифтердеги, жомоктордогу сюжеттик белгилердин дал келип, бардыгында бирдей кезигишин ал элдердин тектештиги менен байланыштуу деп чечмелөөгө аракеттенишкен. Бирок, жомоктук-сюжет, мотивдердин бири-бири менен эч кандай тектеш болбогон элдерде деле кездешкен фактыларынан кийин бул теория дагы күчүн жоготуп, кайрадан селсаяк сюжеттер чыгыш элдеринен таралып колдонулган деп түшүндүрүлө баштаган.

Ушинтип “мифологдордун” сунушун сындoo менен пайда болгон өздөштүрүүчүлөр же колдонуучулардын мектебинин [4, 402-б.] мындай бир тараптуу багытына каршы чыккан антропологиялык мектеп пайда болот [5, 312-б.].

Анда бири бири менен эч кандай алакалашып байланышпаган элдердин фольклорунда кездешкен сюжеттердин окшоштугу, дал келүүлөр полигенезис менен, маданияттын жаралуу деңгээлинин бирдейлиги менен байланыштырылган.

70-жылдардан баштап селсаяк сюжеттерди изилдөө кайрадан окумуштуулардын көңүлүн бурган жана 90-жылдардан тартып колдонуучулар мектеби өздөрүнүн көптөгөн изилдөөлөрү аркылуу үстөмдүк кылууда.

Колдонуучулар мектеби жомок жана башка фольклордук чыгармаларды карап көрүп, алардын түпкү башаттарын салыштырма-тарыхый тил илимине кайрылуу менен кайрадан иштеп чыгуу милдетин койгон.

Жүргүзүлгөн мындай изилдөөлөрдүн бардыгынын башкы максаты сюжеттин байыркы түрүн, алгачкы негизин издөө болгон.

Орус тилинен сөзмө сөз которгондо селсаяк (бродячий), же болбосо көчмө сюжеттерди изилдөөдө советтик фольклористика дагы алардын бир өлкөдөн экинчи өлкөгө өтүп кетишин четке каккан эмес. Ал

тургай алар сюжеттердин окшоштугуна көңүл буруу менен кошуна жана бир биринен обочо жашаган өлкөлөрдүн саясий, социалдык-экономикалык жана маданий турмуштук шарттарынын окшоштугунан айрым фольклордук сюжеттердин дал келип калуу ыктымалдыгын айтышкан.

Бул тууралуу белгилүү фольклорист окумуштуубуз Жээнбай Муканбаев “Жомок жана жомокчулук” деген макаласында төмөндөгүдөй кайрылып кеткен: “Байыркы доордогу байыркы ишенимдер, байыркы турмуш көп жомокторду пайда кылган. Бири кем дүйнө, үй-бүлөлүк сыр болсо да жашоонун негизин түзгөн аңчылык-уучулук көп жерде бирдей өкүм сүргөн. Ошондон улам изилдөөчүлөр африкалык аборигендер менен океаниялык папуастардын, америкалык индейцтер менен Сибирь элдеринин, Орто Азиялыктар менен Борбордук Азиялыктардын, ал турсун европалыктардын көп жомоктору мотиви, сюжети, структурасы жагынан окшош экендигин далилдеп келе жатышкандыгын” [6, 142-143-бб.] айтып, “Акылдуу бала” деген жомогубуздун Мадагаскарда жашаган элдердин жомогу менен, Карынбай аттуу жомок еврей элинин Коран жомогу менен, Ысык-Көлдүн пайда болушу туурасындагы улама байыркы индус, монгол жомоктору менен дал келип, өзөктөш экендигин жазган. Ал жомоктор байыркы доорлордо пайда болуп трансформацияга тушукканын мындайча айтат: “Мындай окошотуктар көп. Аларды санай берсек, тим эле жөлөк-таягы бош келбеген жакындыктар табыла берет. Андай паралеллдер тоодон ойго көчкөнбү, же ойдон тоого көчкөнбү?.. Чечиле элек ар кыл суроо арбын. Деген менен байыркы элдердин көбүндө тотемге сыйынуу, ошондон улам окшош жосундарга ээ болуу сыяктуулардын жалпы топурагы бирдей экен.

Ошентип, жомоктордун молу байыркы замандарда пайда болгон. Кийин көбү таанылгыс болуп өзгөргөн” [6, 142-143-бб.].

Мындай көчмө сюжеттер биздин оозеки элдик жомокторубузда дагы, андан “көрөңгөлөнгөн” адабий жомокторубузда дагы кездешет. Бул багыт “Манас” эпосуна байланыштуу айрым иликтөөлөрдү эске албаганда дээрлик каралган эмес. Фольклорист окумуштуу К.Абакиров “Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү” деген олуттуу эмгегинин “Манас” жана искусство деген бөлүмүндө оозеки поэтикалык чыгармачылыктын шедеврине айланган бул эпоско профессионалдуу искусствонун өкүлдөрүнүн кайрылышын мыйзам ченемдүү көрүнүш катары акыйкат баалаган. Эпостун заманбап искусствонун түрлөрү менен болгон байланышын көрсөткөн так схемасын биз элдик жомоктордун трансформацияланышына колдонсок болчудай. “Манас” үчилтигинин ар тараптуу таасири менен жаралган көптөгөн көркөм

туундулар жаралгандыгын айтып аларды төмөндөгүдөй кылып үчкө бөлгөн:

“1. Эпостун сюжетин бузбай, бирок айрым алымча-кошумчалар киргизилген А.Жакыпбектин” “Теңири Манас” романын, Ж.Садыковдун “Манастын уулу Семетей”, “Айкөл Манас”, “Сейтек” драмалык үчилтигин, “Айчүрөк”, “Манас” операларын (либреттосу), С.Липкиндин “Манас великодушный” (1947-ж.) повестин, Ш.Дүйшеевдин “Эки дөөнүн кармашы” дастанын, А.Саспаевдин “Каникейдин алтын билериги” аңгемесин (ж.б.) “Манас” трилогиясы боюнча жазылганы менен мазмундук жана формалык өзүнчөлүккө эгедер автордук чыгармалар деп эсептешке болот...

2. Ал эми “Манас” эпосунун өзүнө, анын каармандарына, манасчылык өнөргө таасирленип, прозалык жана прозалык жана поэтикалык чыгармалар (публицистикалык макалалар, эсселер, ырлар, поэмалар, аңгемелер, романдар ж.б.) кыргыз адабиятынын кылымга жакын тарыхында көп жазылды. Бул жаатта лирикалык, патриоттук маанайдагы, публицистикалык жигер ачык көрүнүп турган чакан ырдан тарта поэмаларга, романдарга чейинки чыгармалардын эсеби жок. Идеялык, көркөм-эстетикалык даремети бирдей эмес мындай биз айрымдарын мисал катары алган чыгармалардын бардыгын “Манастын” көп түстүү көркөм эпикалык материалдары бириктирип турат...

3. Эпостун кара сөз формасына салынышынын өзү эле индивидуалдык-автордук чыгармачылык болуп эсептелет. Карапайым элге эпосту толук көлөмүндө жеткирүү, ага шарт жол бербесе, анын кайсы бир жолдорун караштырып, бул багытта ишти илгерилетүү канчалык маанилүү экендигин манастануучулар өткөн кылымдын 20-30-жылдарында эле жакшы түшүнүшкөн. Ошондуктан аны изилдөө ишин колго алып, кара сөз түрүндө чыгаруу зарылдыгы келип чыккан” [1, 59-68-бб.]. Мында көрүнүп тургандай окумуштуу эпостун доордук жаңыланууларга жараша ар тараптуу трансформацияланышын көрсөткөн. Бул бөлүштүрүү биз сөз кылып жаткан жазуу, улуттук адабияттын шарапаты менен пайда болгон адабий жомок маселесин кароодо жол көрсөтүп, үлгү боло алат. Адабий жомок деп атабаганы менен: “Бул үч топкогу чыгармаларды Манастануунун көркөм-эстетикалык, автордук адабий багыты десек болот” [1, 59-68-бб.] деген жыйынтыкка келет.

Башка элдерден айырмалап турган улуттук адабиятыбыз жаралган XIX кылымда эле фольклордук мотив жана образдар анын түрдүү жанрларында активдүү орунду ээлеген.

Заманбап адабият тарыхтын көп кырдуу бардык жетишкендиктерин өзүнө сиңирип, учурунун талаптарына ылайыктап өзгөртүп өнүгүүсүн улантып келет. Негизги тамыры болгон фольклор аны азыктантып, кылымга чукул убакыттан бери акын-жазуучуларыбыздын чыгармачылыгынын негизги каражаты катары кызматын кылып келе жатат. Ар бир доордун фольклору дайыма болуп келген жана ал улам кийинки доордо элдик жомоктордон тартып заманбап анегдоттор, балдар ырларына чейин өз учурунун талаптарына ылайыктап өзгөртүү киргизүү менен өзүнүн жаңы калыптанып өнүгүүсүн токтотпойт.

Бул өңүттө элдик жомокко салыштырмалуу алганда адабиятыбыздагы жаңы жанр адабий жомок жана ага төмөнкүдөй аныктамалар берилген. “Фольклордук жомоктон айырмаланып, адабий жомок жазуу түрүндө иштелип чыккан өзгөргүс тексти менен белгилүү бир авторго тиешелүү болот жана көбүнчө көлөмү боюнча мааниге ээ” [2, 234-б.] чыгарма.

Автордук жомокту фольклордук жана адабияттык негиздерди өзүнө сиңирген жанр катары кабылдоо керек. Ал фольклордук жанрлардын жанрдык артыкчылыктарын трансформациялап жана өзгөртүү менен өнүп чыккан, элдик жомоктун эволюцияланышы десек болот.

Адабияттар:

1. Абакиров К. Манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. - Үрүмчү, 2016.
2. Брауде Л.Ю. К истории понятия «Литературная сказка». Известия АН СССР: Серия литературы и языка. - 1977. - Т. 36. - №3.
3. Койлубаев К.К. Жазгыч акындар чыгармачылыгы. - Каракол, 2010.
4. Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. - М., 2003.
5. Лазутин С.Г. Поэтика русского фольклора. - М., 2005.
6. Муқанбаев Ж. Жомокчу жана жомокчулук. Китепте: Ж.Муқанбаев. Эл ичи өнөр кенчи. - Фрунзе: Адабият, 1990.
7. Тарыхтардын жыйнагы. (“Мажму атут-таворих”). - Б.: Акыл, 1996. Которгондор М.Досболлов, О.Сооронов.

Рецензент: к.филол.н., доцент Дюшембиев С.